

ΚΕΙΜΕΝΟ : **ΜΙΧΑΛΗΣ ΖΕΥΓΟΥΛΑΣ**
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ : **ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΟΥΤΣΟΥΚΟΣ**

Μήλος

Πρώιμος Χριστιανισμός και θρησκευτικά μνημεία

Στις κατακόμβες της Μήλου

HΜήλος, γενέτειρα του περίφημου αγάλματος της Αφροδίτης, κατοικημένη ήδη από το 4000 π.Χ. καταχωρείται στην ιστορία για τον ταραχώδη γεωλογικό της βίο, άλλα και γιατί αποτέλεσε ένα από τα νησιά - λίκνο του πρωτοκυλαδίτικου πολιτισμού που άνθησε στο Αιγαίο μετά το 3.500 π.Χ και μέχρι το 2000. Λιγότερο είναι γνωστό το χριστιανικό πρόσωπο του νησιού, αυτό που αποτυπώνεται στο μοναδικό για την Ελλάδα φαινόμενο με τις κατακόμβες.

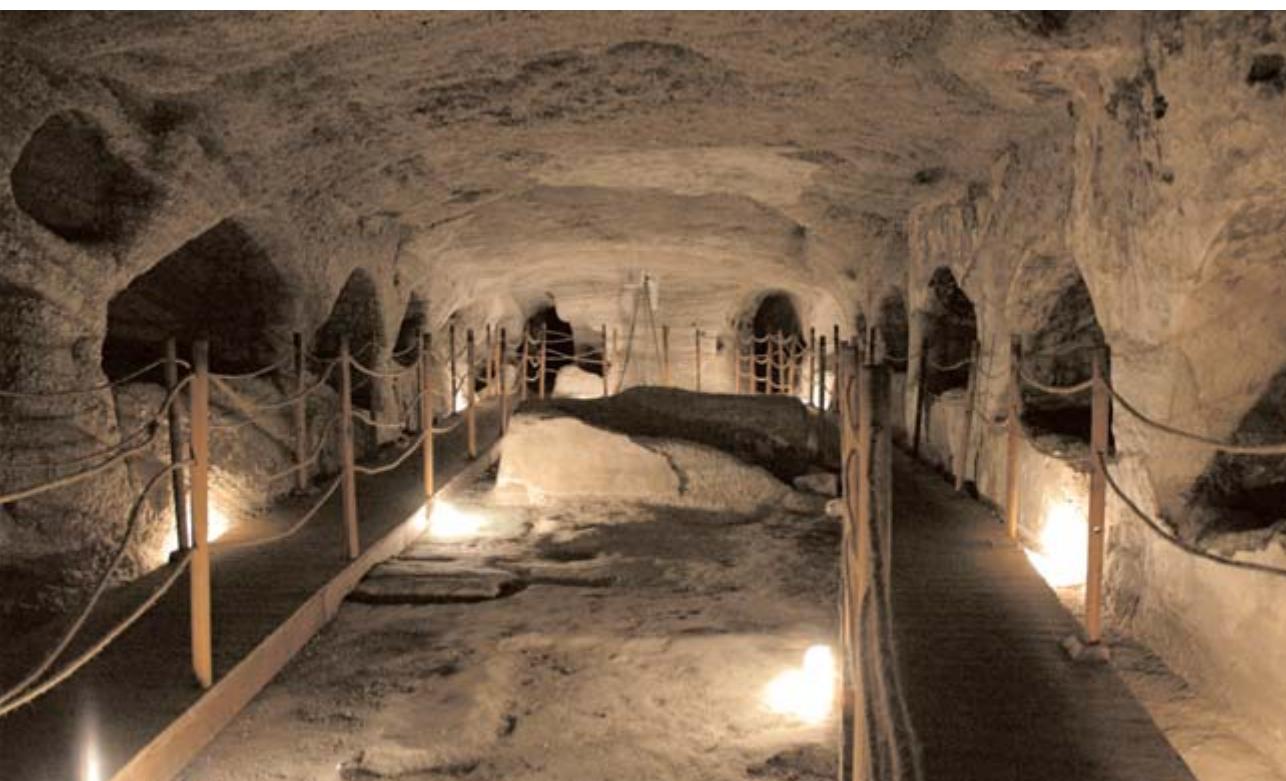
Η ονομασία **κατακόμβη** είναι σύνθετη λέξη από την πρόθεση **κατά** (που σημαίνει προς τα κάτω, στο βάθος π.χ. καταβύθιση, κατακοίμινση κ.τ.λ.), και από τη λατινική λέξη **cumba** που είναι και αυτή αντιδάνει απ' την ελληνική **κύμβη**, που σημαίνει **κοῖλον ποτήρι** (ας θυμηθούμε το κύμβαλον αλαλάζον!). Δηλ. κοῖλη ευσοχή που βρίσκεται μέσα στη γη, γενικότερα ότι έχει βάθος, όπως μια υπηλιά, ή ένα κοῖλωμα. Στην αρχαία Ρώμη κατακόμβες λέγανε διάφορα σημεία του ποταμού Τίβερη, όπου άραζαν τα πλοία κοντά στις σπηλιές της ακτής.

Η Μήλος αποτέλεσε, και λόγω της σημασίας του φυσικού λιμανιού της, στο σημερινό Αδάμαντα, σημαντικό σταθμό για τη Ρωμαϊκή

Αυτοκρατορία. Σ' όλη τη διάρκεια της Ρωμαϊκοφατίας, έφθασε νάχει μέχρι και 20.000 κατοίκους. Ένας μεγάλος αριθμός αποτελούνταν από Εβραίους, που στο νησί τους έφερε ο μεταλλευτικός πλούτος του. Στα πλούσια ορυχεία που λειτουργούσαν ήδη απ' την αρχαιότητα, κυρίως για τα αποθέματα του οψιδιανού, οι Ιουδαίοι αποτελούνταν το μεγαλύτερο μέρος του εργατικού δυναμικού. Οι πλούσιοι εκπρόσωποι της φυλής κατείχαν το εμπόριο των ορυκτών και πηγαινοέρχονταν μεταξύ Μήλου και Ρώμης αρκετά συχνά.

Πολλοί λοιπόν απ' αυτούς τους Ιουδαίους της Ρωμαϊκής εποχής, είχαν συγγενείς στην Παλαιοτίνη, όταν ο αυτοκράτορας **Αδριανός** (132 - 135 μ.Χ.), εξαπέλυσε τους μεγάλους διωγμούς των Χριστιανών στην Ιερουσαλήμ, και αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την πατρίδα τους με προορισμό την κυρίαρχη τότε Ρώμη. Ο δρόμος τους προς τα δυτικά, περνώντας μέσα απ' το Αιγαίο για μεγαλύτερη ασφάλεια απ' τον τρικυμιώδη Μαλέα, τους έβγαλε στη Μήλο και από κει στην Κόρινθο, όπου ήδη υπήρχε ένας ισχυρός χριστιανικός πυρήνας. Πολλοί

Κατανυκτική ατμόσφαιρα στο μικρό επισκέψιμο τμήμα απ' τις κατακόμβες με τα Αρκοσόλια, δεξιά κι αριστερά.

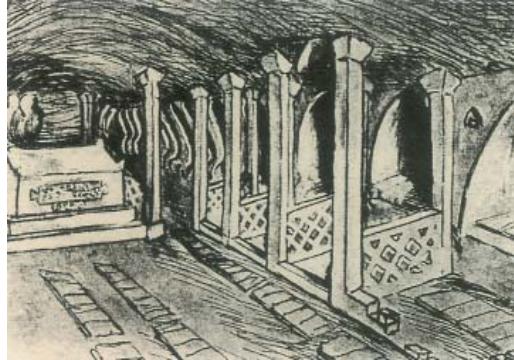

Αναπαράσταση του κεντρικού διαδρόμου της κατακόμβης Β σύμφωνα με τον Γ. Σωτηρίου (Φωτ. από το βιβλίο "Μήλος" Υπ. Πολιτισμού Ταμ. Αρχαιολ. Πόρων & Απαλλοτριώσεων).

απ' αυτούς στάθμευαν στο νησί και συναντώντας τους ομοεθνείς τους, δυνάμωσαν την, έτοι κι αλλιώς, πολυπληθή Ιουδαϊκή κοινότητα.

Η νέα θρησκεία, ο χριστιανισμός, αν και διωκόμενη, είχε ήδη αρχίσει να κατακτά τον αρχαίο κόσμο απ' τον οποίο την χώριζε μια ανάσα. Οι Εβραίοι - Χριστιανοί της Παλαιοτίνης αλλά και της Μήλου αποκτούν αρχαία ονόματα (αρχαιοελληνικά), όπως **Αλέξανδρος**,

Ασκληπίς, **Κλαυδιανή**, **Μήλων**, καλύπτοντας έτοι απ' τους διώκτες τους τα χριστιανικά τους φρονήματα, φτάνοντας μέχρι του σημείου να μην κάνουν περιτομή. Για ένα μεγάλο διάστημα που κρατά μέχρι και τον 5ο - 6ο αιώνα ο παλιός και ο καινούργιος κόσμος συμπορεύονται, η ειδωλολατρεία και ο χριστιανισμός κρατιούνται διακριτικά απ' το χέρι. Η αθρόα αύξηση των εκχριστιανισθέντων Ιουδαίων στη Μήλο, καθώς και κάποιες πληροφορίες ότι από το νησί πέρασε ο **Απόστολος Παύλος** - ίνως κι άλλοι Απόστολοι - λόγω του πολυάριθμου χριστιανικού κοινού που είχε ήδη συγκεντρωθεί εδώ, μετέτρεψαν τη Μήλο σ' ένα τόπο,

όπου ο πρώιμος χριστιανισμός έχει ήδη μεγάλη διάδοση.

Έτοι κάποια στιγμή η ανθηρή χριστιανική κοινότητα κινούμενη ανεξάρτητα απ' το Ρωμαϊσμό που κυριαρχεί στο νησί, όπως και σ' όλη την Ανατολική Μεσόγειο, αντιμετωπίζει το πρόβλημα της ταφής των πρώτων νεκρών της. Αν και υπό διωγμό, οι Χριστιανοί εκμεταλλεύονται τη Ρωμαϊκή Νομοθεσία που απαγορεύει την είσοδο σε χώρους νεκροταφείων. Έτοι μέσα στις κατακόμβες άρχισαν σιγά - σιγά, εκτός απ' τις ταφές, να τελούνται και τα μυστήρια της νεοσύντατης θρησκείας.

Η πρώτη αιτία για τη δημιουργία των κατακομβών ήδη υπάρχει και είναι η πολυάνθρωπη χριστιανική κοινότητα, χωρίς όμως τη δυνατό-

τητα που πρόσφερε το υπέδαφος της Μήλου, που σκαβόταν εύκολα και προσφέρονταν για την απόκρυψη των πρώτων Χριστιανών νεκρών, μακράν της Ρωμαϊκής εξουσίας, οι κατακόμβες δε θα είχαν υπάρξει ίνως ποτέ.

Στις πλαγιές κάτω απ' το χωριό της **Τρυπητής**, που πήρε εύγλωττα το όνομά του από τα δεκάδες υπηλαιώδη ανοίγματα στην πλευρά του λόφου, από το χωριό και μέχρι το παραθαλάσσιο **Κλήμα**, ανοίγονται πολλές στοές που φιλοξενούν εκαποντάδες τάφους.

Ο ηφαιστειακός τόφος, ένα είδος **κίσσοςφρενης**, σκάβεται εύκολα και γρήγορα. Μέσα σε 3 αιώνες, τόσο κράτησε η Ρωμαϊκή κατοχή στο νησί, στη σημερινή τοποθεσία όπου βρίσκονται οι κατακόμβες, μετρήθηκαν γύρω στους 2.000 τάφους.

Σ' αυτούς "φιλοξενήθηκαν" πάνω από 8.000 νεκροί. Οι χριστιανικοί τάφοι ακολούθησαν παλαιότερη παράδοση ταφής του αρχαίου κόσμου, στον ίδιο χώρο που οι ντόπιοι ονόμαζαν "**Ελληνική στηλιά**". Δυο ήταν οι είσοδοι που οδηγούσαν στο εσωτερικό, φραγμένοι από χώματα, πέτρες και βλάστηση, που και σήμερα στην περιοχή είναι αρκετή (ελιές, χαρουπιές, σκίνα). Το χώρο επισκέπτεται επί Όθωνος το 1844, ο Γερμανός αρχαιολόγος **Ludwig Ross**, γνωστός και από την επίσκεψή του στη Σαντορίνη, την ίδια εποχή, που βρίσκει τους τάφους αρκετά συλλημμένους και κατευτημένους. Συντηματική μελέτη για το χώρο γίνεται το 1928 απ' τον καθηγητή **Γεώργιο Σωτηρίου**.

Σήμερα στο επισκέψιμο τμήμα, που δεν ξεπερνά τα 30 μ. σε μήκος, μπαίνουμε απ' τη μοναδική είσοδο, που ανοίχτηκε μεταγενέστερα στις αρχές του 20ου αιώνα. Οι παλαιότερες αρχικές δυο είσοδοι δεν χρησιμοποιούνται πια. Αριστερά και δεξιά του διαδρόμου υπάρχουν τα **αρκοσόλια**. Τι είναι όμως τα αρκοσόλια; ⁽¹⁾ Πρόσκειται για ένα κοιλωμα μερ' το βράχο με τοξοειδή ωκεπή και άνοιγμα, στη βάση του οποίου, τοποθετούνταν το σώμα του νεκρού.

Στη συνέχεια το ημικυκλικό αυτό "παράθυρο" κλείνονταν με πωρόλιθο ή μαρμάρινη πλάκα και στεγανοποιούνταν με λάσπη. Οι πλάκες αυτές δε βρέθηκαν, αφού οι τάφοι ήταν συλλημμένοι, χρησιμοποιήθηκαν όμως σαν οικοδομικό υλικό στα σπίτια των γειτονικών χωριών, στην **Τρυπητή**, το **Κλήμα** και τον **Τριοβάσαλο**. Στη μέσα και πίσω πλευρά των αρκοσολίων βρέθηκαν πολλές επιγραφές που αναφέρονταν στα ονόματα των

νεκρών. Ο καθηγητής Σωτηρίου κατέγραψε μόνο 9 από πολύ περιουσότερες, που στο μεταξύ είχαν καταπραφεί.

Σήμερα μπορεί κανείς να διαβάσει τμήματα της επιγραφής που βρίσκεται στο επισκέψιμο τμήμα της Β' κατακόμβης, δεξιά μπαίνοντας και στο πέμπτο αρκοσόλιο. Είναι γραμμένη με κόκκινα γράμματα μέσα σ' ένα πλαίσιο:

ΕΝ ΚΥΡΙΩ, ΟΙ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΟΙ ΤΗΣ ΠΑΣΗΣ ΜΝΗΜΗΣ ΑΞΙΟΙ ΑΣΚΛΗΠΙΣ ΚΑΙ ΕΛΠΙΖΩΝ ΚΕ ΑΣΚΛΗΠΙΣ... ΚΕ

Οι αέρηδες λύγισαν το πευκάκι στον Προφήτη Ηλία στην Τρυπητή, ενώ γύρω σκόρπια αρχαία μέλη οικισμού.(αριστερά επάνω)

Πρωτοχριστιανικό βαπτιστήριο πάνω απ' τις κατακόμβες με φόντο το μικρό εκκλησάκι του Προφήτη Ηλία. (κάτω)

ΑΓΑΛΙΑΣΗΣ ΔΙΑΚΟΝΟΣ ΚΑΙ ΕΥΤΥΧΙΑ
ΠΑΡΘΕΝΕΥΣΑΣΑ ΚΕ ΚΛΑΥΔΙΑΝΗ
ΠΑΡΘΕΥΝΑΣΑ ΚΑΙ ΕΥΤΥΧΙΑ Η
ΤΟΥΤΩΝ ΜΗΤΗΡ ΕΝΘΑ ΚΕΙΝΤΑΙ ΚΑΙ
ΕΠΙ ΓΕΜΙ ΤΟ ΘΗΚΙΟΝ ΤΟΥΤΟ,
ΕΝΟΡΚΙΖΩ ΥΜΑΣ ΤΟΝ ΩΔΕ ΕΦΕΣΤΩΤΑ
ΑΓΤΕΛΟΝ ΜΗ ΤΙΣ ΠΟΤΕ ΤΟΛΜΗ[ΣΗ]
ΕΝΘΑΔΕ ΤΙΝΑ ΚΑΤΑΘΕΣΘΑΙ. ΙΗΣΟΥ
ΧΡΕΙΣΤΕ ΒΟΗΘΕΙ ΤΩ ΓΡΑΨΑΝΤΙ
ΠΑΝΟΙΚΙ.

Από το περιεχόμενο της επιγραφής, στον τάφο των "πρεσβύτερων", όπως ονομάστηκε, διαπιστώνεται ότι σ' αυτό το αρκούσιο τάφρηκαν τα μέλη μιας ιερατικής οικογένειας Ιουδαίων Χριστιανών. Στη μέση του διαδρόμου του επισκέψιμου τμήματος υπάρχουν ίχνη από επίπεδη επιφάνεια, πιθανόν πλάκα Αγίας Τράπεζας, για την τέλεση θρησκευτικών μυστηρίων. Οι κατακόμβες είχαν μείνει ακλειστές για το κοινό περίπου 10 χρόνια, λόγω υποχώρησης τμημάτων τους που καθιστούσαν προβληματική την επίσκεψή τους. Άνοιξαν ξανά τη δεκαετία του '90, κρατώντας μακριά όμως το κοινό από τους δαιδαλώδεις διαδρόμους των 2/3 της έκτασής τους. Η θεία λειτουργία που τελείται

εδώ κάθε Ιούνιο, είναι μια επιβλητική στιγμή. Βγαίνοντας από τις κατακόμβες, ανηφορίζουμε προς το εντυπωσιακό τμήμα του αρχαίου κάστρου με τις πυροκόπικες μεγαλιθικές πέτρες. Στο γύρο χώρο, ανάμεσα σε ελιές και χαρουπιές, νοιώθεις ότι οι πολιτισμοί και οι θρησκείες που πέρασαν από εδώ αναμετρήθηκαν με την πειπούλητη του ορθού Λόγου που εναγγελίζονταν. Στη θέση "Τρεις εκκλησίες", βρίσκεται παραδομένο στον ανέλεητο ήλιο ένα πρωτοχριστιανικό βαπτιστήριο, σταυροειδές, ανάμεσα σ' άλλα, ειδωλολατρικά μαρμάρινα μέλη, από την αρχαία πόλη των Μηλίων, και στον απέναντι χαμηλό λόφο, βιγλάτορας το μικρό εκκλησάκι του Προφήτη Ηλία. Ο Pitton de Tournefort το αναφέρει στον κατάλογο του 1700 μαζί μ' άλλα 12 μοναστήρια. Εδώ βρισκόταν παλιά παλαιοχριστιανική εκκλησία με κελλιά, όπως φαίνεται απ' τα σκόρπια απομεινάρια οικοδομικού υλικού τριγύρω.

Ο ναός του Αγίου Νικολάου στο γραφικό όρμο του Φυροποτάμου. Πίσω ερείπια από εξορυχτικές εγκαταστάσεις.

Η μεγάλη σχολή αγιογραφίας των Εμμανουήλ και Αντωνίου Σκορδίλη.

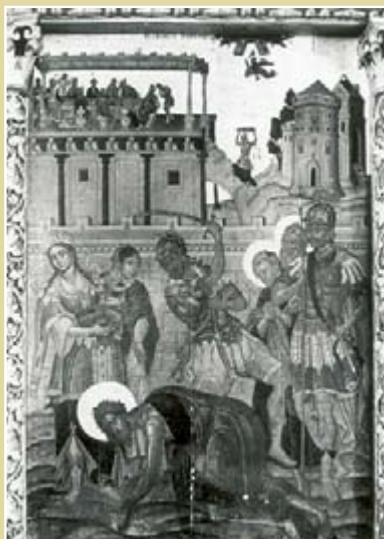
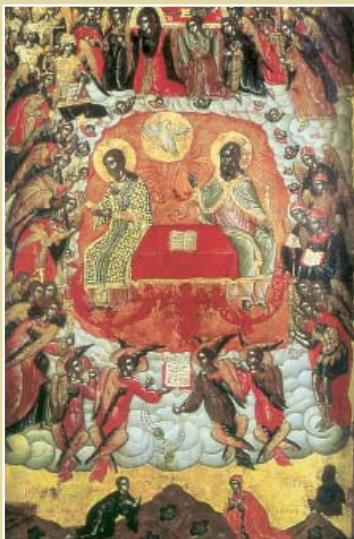
Mετά τις κατακόμβες με την πανχριστιανική σημασία τους, οι αγιογραφίες και το έργο των Σκορδίλη, που είναι η επόμενη μεγάλης σημασίας σελίδα στην ιστορία του θρησκευτικού πολιτισμού για το νησί.

Στην Κρήτη του 16ου αιώνα οι Οθωμανοί έχουν επιβάλει σκληρούς όρους για τους Χριστιανούς. Το έτος 1645 ο Εμμανουήλ Σκορδίλης, μετά και την άλωση των Χανίων απ' τους Τούρκους, εγκαταλείπει το νησί του. Έχουν περάσει μόνο 30 χρόνια απ' τον θάνατο του Δ. Θεοτοκόπουλου (El Greco), που είχε και αυτός φύγει απ' την Κρήτη για το μακρινό Τολέδο. Ιερέας ο ίδιος και αγιογράφος, όπως αποδεικνύεται από τον τρόπο που συνήθως υπόγραφε τα έργα (Χειρ. Εμμανουήλ Ιερέως Σκορδίλη), ανέπτυξε μια πολύ μεγάλη δραστηριότητα όχι μόνο στη Μήλο, που είχε το εργαστήριό του, αλλά και σ' άλλα νησιά του Αιγαίου: Απ' το Θεοτοκάκη του Πύργου στη Σαντορίνη, τη Σέριφο, την Πάτμο, τη Σίκινο, τη Σίφνο, τη Φολέγανδρο, ως τα Χανιά, αλλά και την Κέρκυρα.

Ο Εμμανουήλ Σκορδίλης, και ο γιος του Αντώνιος, δημιουργούν μια Σχολή που εικαστικά, απέχει από τα έως τότε βυζαντινά πρότυτα, αφού έμπνευσή τους ήταν οι αγιογραφίες της Φλαμανδικής Τέχνης, που προσπαθούναν να αντιγρά-

ψουν θεματικά, αλλά να τις εξελίξουν με την προσθήκη σποιχείων της λαϊκής ζωγραφικής. Στις εικόνες τους υπάρχει το βαρύθυμο κλίμα της Αναγέννησης, κι ένα σύνολο σχολαστικών λεπτομερειών που περιγράφουν τον ιπορικό κόριμο της εποχής, όπως στην περίφημη "Αποτομή του Ιωάννου του Προδρόμου", που βρίσκεται στη Νέα Πορτιανή στον Αδάμαντα. Εικόνες του συναντάμε στον Άγιο Σπυρίδωνα στον Τριοβάσαλο, (η Κοίμηση, η Αγ. Μαρίνα, κι ο Αρχάγγελος Γαβριήλ) και στον Άγιο Νικόλαο στην Τρυπητή, (ο Άγιος Νικόλαος και μια εικόνα της Παναγίας Οδηγήτριας με ένα βαθύ βυσσινί φόρεμα). Καλλιτεχνική φύση ο Εμμ. Σκορδίλης επιδόθηκε και στην ξυλογλυπτική, δίνοντάς μιας τέμπλα, αλλά και μερικούς ξυλόγλυπτους επιτάφιους, με "μιαλακά" χρώματα. Σήμερα έργα του Εμμ. Σκορδίλη βρίσκονται κυρίως στην Αγία Τριάδα στον Αδάμαντα, όπου λειτουργεί σαν Εκκλησιαστικό Μουσείο. Εντυπωσιακά είναι τα τμήματα από το ξύλινο τέμπλο της Παναγίας της Πορτιανής που μεταφέρθηκαν απ' τη Ζεφυρία όταν αυτή έπαψε νάνι η πρωτεύουσα της Μήλου μετά τον 18ο αιώνα.

Για 100 περίπου χρόνια απ' το εργαστήριο των Σκορδίλεων "φύγαν" δεκάδες εικόνες, **αρτοφόρια, επιτάφιοι, τέμπλα** κι άλλα εκκλησιαστικά σκεύη δημιουργώντας παράδοση στις νοτιοδυτικές κυρίως Κυκλαδες, μέχρι την είσοδο της νεοκλασικής αισθητικής (Φ. Κόντογλου) στην αγιογραφία, το 19ο αιώνα.

Πολυπρόσωπη σύνθεση με την Αγία Τριάδα να περιβάλλεται από αγγελικές δυνάμεις που τελούν τη Θεία Λειτουργία. Φυλάσσεται στην

Εκκλησιαστική Συλλογή στον Πύργο Σαντορίνης.

Εμμ. Ιερέας Σκορδίλης (αριστερά)

Εικόνα της Αποτομής του Ιωάννου του Προδρόμου.

Ενοριακός Ναός του Αδάμαντα Μήλου.

Εμμ. Ιερέας Σκορδίλης (δεξιά)

Ο ναός της Αγίας Τριάδας στον Αδάμαντα

Hχρονολόγησή του δεν είναι σαφής. Ο Γάλλος Tournefort δεν τον αναφέρει το 1700 που επισκέπτεται τη Μήλο. Ίσως να δημιουργήθηκε αργότερα πάνω σ' ερείπια παλιότερου ναού. Οι **Σφακιανοί** πρόσφυγες από την Κρήτη που χτίζαν τον Αδάμαντα γύρω στα 1830 - 1840, βρήκαν το ναό χτισμένο. Τρικλιτή βασιλική, με μια τρουλλοκαμάρα στο μεσαίο κλίτος, (επιφρονή από βασιλικές της Ανατολής) ο ναός της Αγ. Τριάδας είναι μοναδικό είδος αυτού του τύπου στη νησιώτικη Ελλάδα, μαζί με τον αντίτοιχο της Παναγιάς στο **Λεβίδι της Αρκαδίας**. Στο εσωτερικό του ναού, τα 3 κλίτη

Πλούσια και σπάνια τα εκθέματα στην Αγία Τριάδα στον Αδάμαντα. Πολλά απ' αυτά "δια χειρός Εμ. Σκορδίλη".

χωρίζονται από 2 σειρές πεισών που στηρίζουν τοξωτές καμάρες.

Η Αγία Τριάδα λειτουργεί σαν Μουσείο και σαν εκκλησία, κάθε Κυριακή, αλλά και στη γιορτή της κι είναι μαγευτικό να συμμετέχεις στη θεία λειτουργία περιτριγυρισμένος από όλα αυτά τα ιερά κειμήλα που συνοψίζουν τον θρησκευτικό πολιτισμό της Μήλου.

Στην κεντρική είνοδο της αυλής σε υποδέχεται μια τεράντια **πιπεριά** ή **πιπερόδεντρο** (*schinus terebinthi jolins*). Το δέντρο το συναντάμε σε πολλά νησιά, αγαπά τα θερμά και ξηρά κλίματα και στην Ιορδανία το συνάντησα να σχηματίζει ολόκληρες δεντροστοιχίες. Ανήκει στη μεγάλη οικογένεια των σχίνων και οι καρποί, μικρές όσες "μπίλιες", κρέμονται σαν τυαπιά πάνω απ' την είσοδο της εκκλησίας. Και λόγο προτού περάσεις την πόρτα του καθολικού στην ευρύχωρη αυλή, τα βιτσαλωτά σχέδια του **Γιάγκου Καβρουδάκη**, απ' το 1937, σε συνδέονται με τη μεγάλη βυζαντινή παράδοση των ψηφιδωτών.

Η Παναγιά του Κήπου

Σε απόσταση 7 χλμ. απ' τον Αδάμαντα και 2 χλμ. μετά τον Προβατά, συναντάμε στ' αριστερά μας και χωμένο δίπλα και κάτω απ' το δρόμο, το μικρό εκκλησάκι της Παναγιάς. Πρόκειται για την παλαιότερη εκκλησία του νησιού, σκεπασμένη μέχρι το 19ο αιώνα από τα χώματα του βουνού. Ανακαινισμένη αργότερα άλλαξε τη μορφή της, και μαζί χάθηκε ο Χριστός με τους Απόστολους που ήταν ζωγραφισμένοι στον τρούλο. Ιδιαίτερη συγκίνηση όμως νοιάθεις όταν, μπαίνοντας στο μικρό ιερό, βρίσκεται σ' ένα παλαιοχριστιανικό βαπτιστήριο, σταυρόσχημο με τετράγωνα άκρα, σε αρκετά καλή κατάσταση και μπροστά του η Αγ. Τράπεζα, μια απλή μαρμάρινη πλάκα που στηρίζεται σε αρχαίο απομεινάρι κολόνας. Πάνω στα πεζούλια της μικρής αυλής με τη μεγάλη χρονυπιά, ακουμπισμένα θραύσματα από μαρμάρινο άμβωνα, και μαρμάρινα ένθετα τέμπλου. Κι εδώ συναντάμε τη μεγάλη χριστιανική παραδόση που θέλησε να σημαδέψει με τα δικά της σύμβολα τον απερχόμενο ειδωλολατρικό ναό: Στο μονόχωρο καθολικό της Παναγιάς του Κήπου, βρίσκε-

ται ακουμπισμένη η πλευρά μιας ρωμαϊκής σαρκοφάγου που τα μοτίβα ξύστηκαν κι αντικαταστάθηκαν από σταυρούς και ρόδακες.

Στην παλιότερη εκκλησία του νησιού το πρωτοχριστιανικό βαπτιστήριο καλύπτει το ιερό.

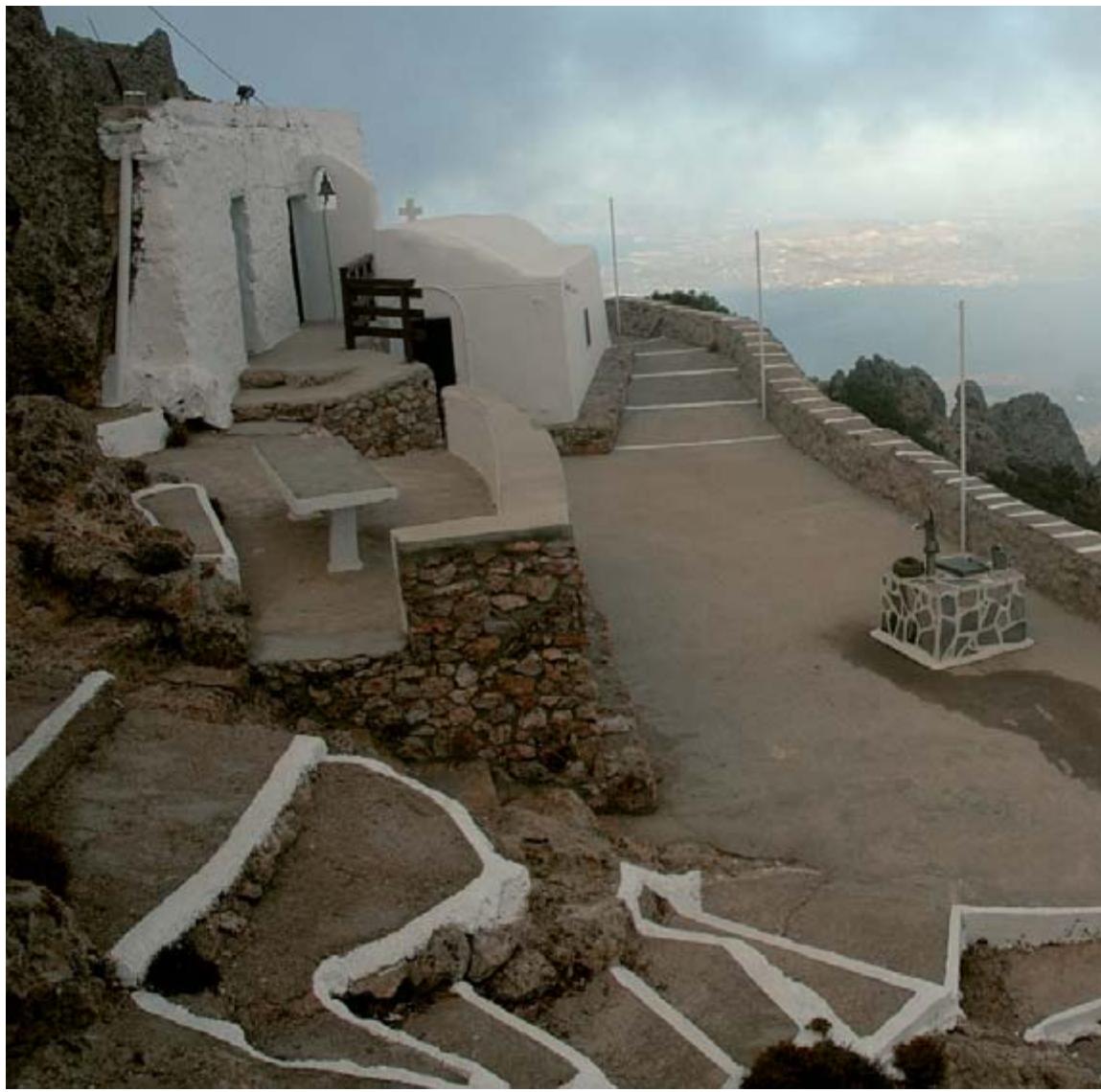

Η Αγία Μαρίνα αντικρύζει τη χώρα της Μήλου απ' τον απέναντι βραχίονα του νησιού. Μαραμαρόγλυπτο το πλαίσιο της πόρτας μαρτυρεί το Βυζαντινό παρελθόν της Αγ. Μαρίνας.

Η Αγία Μαρίνα του Χάλακα

Παίρνοντας το δρόμο για την Αχιβαδολίμνη 15 χλμ. απ' τον Αδάμαντα, και στο δρόμο για το Χάλακα, συναντάμε ότι απέμεινε από το άλλοτε ένδοξο Μοναστήρι της Αγ. Μαρίνας. Η εκκλησία βρίσκεται στο δυτικό βραχίονα του κόλπου της Μήλου κι απενίζει από το λόφο που δειπνόζει, το σύνολο σχεδόν της κατοικημένης Μήλου, την Πλάκα, την Τρυπητή, το Κλήμα, τον Τριοβάσαλο. Εύφορη περιοχή με καλλιεργημένες εκτάσεις που ανήκαν κάποτε στο Μοναστήρι. Το τέμπλο και οι εικόνες μεταφέρθηκαν στην Αγία Μαρίνα στον Τριοβάσαλο, το 1834, όταν το Μοναστήρι εγκαταλείφθηκε. Απομενάρι της παλιάς αίγλης, τα μαρμάρινα μοτίβα που πλαισιώνουν την πόρτα του ναού και το χαραγμένο οικόσημο του Μάρκου Σανουδού, πάνω απ' την πόρτα.

Ανηφορίζουμε για την κορυφή του Προφήτη Ηλία

Αφήνουμε πίσω την Αγία Μαρίνα και μέσα από ένα χωματόδομο πάνω απ' το γραφικό λιμανάκι του Εμπορειού, κατευθυνόμαστε προς τη ψηλότερη κορυφή της Μήλου, το Χάλακα (748 μ.). Σε λίγο μπροστά μας ένα μικρό εκκλησάκι, ταπεινό κι απέριττο μας τραβά την προσοχή όχι τόσο για το ίδιο αλλά για τις σπηλιές που βρίσκονται δίπλα του. Είναι ο Άγιος Στυλιανός και οι λα-

ξευτοί θόλοι δίπλα του, μαρτυρούν κατοίκηση και ίσως λατρευτικούς ή ταφικούς χώρους.

Από δω και πέρα ο δρόμος δύλι κι ανηφορίζει, ενώ το τοπίο δεν παύει νάναι πράσινο και με έκπληξή μου, εντοπίζω, κουμαριές και μωροβόλια φεύγοντα. Στην πορεφή του Χάλακα οι αλλαγές του καιρού, ακόμη και καλοκαιρί είναι απρόσμενες, ενώ τα σύννεφα και η ομίχλη κυκλώνουν συχνά το μικρό εκκλησάκι, που κάποτε (άγνωστο πότε) λειτουργούσε σα Μοναστήρι. Σήμερα τα κελιά έχουν ανακαινιστεί και φιλοξενούν τους δεκάδες επισκέπτες στο πα-

αερίων, εγκαταλείπουν το μέρος και η πρωτεύουσα μεταφέρεται στο **Κάστρο**, στη σημερινή **Πλάκα**. Από το ναό της Παναγιάς της Πορτιανής αφαιρούν το τέμπλο και το μεταφέρουν στον Αδάμαντα, χτίζοντας τη **Νέα Πορτιανή**.

Η Παναγιά η Πορτιανή της Ζεφυρίας, είναι σήμερα ενωμένη με τον κολλητό ναό του Αγ. **Χαραλάμπους** και αποτελεί το δίδυμο μητροπολιτικό ναό του χωριού, σταυροειδής με 2 τρούλους, ευτυχώς ανεπίχριστους!

Ο άλλος ναός, είναι του **Χριστού**, χωρίς στέγη, αφού η έκρηξη που προκάλεσαν οι κάτοικοι, για να πάρουν το οικοδομικό υλικό όταν εγκατέλειψαν τη Ζεφυρία, προκάλεσε σοβαρές ζημιές στην εκκλησία. Μετόχι του **Μοναστη-**

Στη "στέγη" του νησιού στον Προφήτη Ηλία, στο Χάλακα, η τουλούμπα με το γάργαρο και δροσερό νερό, ξεδιψάει τους οδοιπόρους μετά την κουραστική ανόδο.

Οι λαξευτοί θόλοι του Αγ. Στυλιανού μαρτυρούν κατοίκηση και ίσως λατρευτικός ή ταφικούς χώρους. (κάτω)

νηγύοι του Προφήτη Ηλία που κρατά 2 μέρες. Τα σκίνα κυκλώνουν τα κτίσματα και στη μέση της μικρής αυλής με τα παγκάκια μια τουλούμπα μιας ξεδιψάει με το δροσερό της νερό. Την άλλη μέρα επισκεφτόμαστε τη **Ζεφυρία**, ένα μικρό καθαρό και καμπτίσιο χωριό που σε τίποτα δε θυμίζει ότι εδώ ήταν η Μεσαιωνική πρωτεύουσα του νησιού, και κατοικούνταν από 5000 περίπου ανθρώπους!

Στη Ζεφυρία υπήρχαν δύο ναοί, μέχρι το 18ο αιώνα όπου οι κάτοικοι, άρρωστοι, κάπω από τις θανατηφόρες αναθυμιάσεις γεωθερμικών

φιού της Πάτμου είναι χτισμένος από **περδίτη**. Η παράδοση λέει ότι μετά την έκρηξη, τα μουλάρια πούταν φορτωμένα με τους λίθους του ναού, δεν προχωρούσαν κι έτσι το οικοδομικό υλικό, βρίσκεται ακόμη διάσπαρτο γύρω απ' το Χριστό, ενώ τα περιυπέρια έχουν μετατρέψει τις ευωτερικές αόγχες σε καταφύγια τους.

"Εν είδει περιστεράς..." Στον ξέσκεπο Ναό του Χριστού, στη Ζεφυρία, τα περιστέρια κτίζουν εδώ και χρόνια τις φωλιές τους.¹ (αριστερά) Στη Ζεφυρία, η διπλή εκκλησία της Παναγίας της Πορτιανής και του Αγ. Χαραλάμπους.

Η Κορφιάτισσα, η Θαλασσίτρα και η Μέσα Παναγιά

Tρεις εκκλησίες που ζώνουν το Κάστρο και την χώρα της Πλάκας, οριοθετούν το εδώ και αιώνες κατοικημένο κομμάτι της Μήλου.

Η μεγάλη εκκλησία της **Παναγίας της Κορφιάτισσας** είναι χτισμένη το 1810 στη δυτική πλευρά της Πλάκας στο χείλος ενός γκρεμού που ονομάζεται "Χάλαρα" και απ' το προαύλιό της μπορεί κανείς να ρουφήξει ολη την απέναντι Μήλο, την ακατόίκητη που στο μέσο της καταλήγει στην κορυφή του προφήτη Ηλία.

Το προαύλιό της είναι μαρμαροστρωμένου με αρχαίες πλάκες.

Στην **Κορφιάτισσα** υπάρχει ένα σκενοφυλάκιο που συγκεντρώνει ένα μεγάλο αριθμό πολύτιμων κειμηλίων, πολλά απ' τα οποία δώρισε ο **Ιωάννης Ταταράκης**, που κατάγονται από παλιά αρχοντική Μηλέτικη οικογένεια. Την εκκλησία της Κορφιάτισσας περιβάλλουν μια σειρά απ' τα πιο ωραία σπίτια της Πλάκας. Και κει δίπλα στον περίβολο της εκκλησίας ξεχασμένη η μικρή καθολική εκκλησία, που την λένε **Παναγία των Ρόδων**, την έχτισε ο **Λουδοβίκος Μπρέστ** που άρπαξε το άγαλμα της Αφροδίτης. Λίγο πιο πάνω αρχίζει ο ανηφορικός δρόμος που θα μας πάει στο Κάστρο. Εδώ, πάνω στο βουνό μια Παναγιά που ατενίζει

Αποχαιρετώντας τον ήλιο απ' τον περίβολο της Παναγίας της Σχοινιώτισσας.

Το Ενετικό Λιοντάρι που κοσμούσε την Παναγία τη Σχοινιώτισσα.

Η Παναγία η Κορφιάτισσα όπως φαίνεται από το Κάστρο της Πλάκας. (θεξιά)

από ψηλά τη θάλασσα, γι' αυτό και την είπαν **Θαλασσίτρα**. Χτισμένη πάνω σ' ερείπια φράγκικης εκκλησίας, φέρει πάνω απ' την είσοδο της το οικόσημο της δυναστείας του Ιωάννη Κρίσπου με χρονολογία 1552. Ο Εμμ. Σκορδήλης της χάρισε μια ωραία εικόνα του **Άγιου Ελευθερίου**, ενώ τα μαρμάρινα πλαίσια στα παράθυρα και την πόρτα ήρθαν απ' την πεδινή Ζεφυρία.

Λίγα μέτρα πιο πάνω, σ' ένα απότομο μονοπάτι, που μοιχοβολάει φασκόμηλο, βρίσκεται η **Μέσα Παναγία η Σχοινιώτισσα** που η εικόνα της βρέθηκε σ' ένα σκοίνο και στεγάζει την Κούμητη της Θεοτόκου. Το μαρμάρινο λιοντάρι που βρίσκεται στην αυλή του Μουσείου στόλιζε κάποτε το εκκλησάκι. Εδώ απ' την κο-

ρυφή πλέον του Κάστρου, όλοι οι οικισμοί της Μήλου απλώνονται στα πόδια μας: Η **Πλάκα**, οι **Πλάκες**, η **Τρυπητή**, ο μέσα κι **έξω Τριοβάσαλος**.

Είναι απόγευμα και οι ορμαντικοί του ηλιοβασιλέματος κρέμονται απ' τα πεζούλια της εκκλησίας. Γυρίζω προς το βιορρά κοιτάντας τις **Ακραδιές**, τα δύο ακατοίκητα σήμερα νησάκια. Στη μικρή **Ακραδιά** αναπτύχθηκε τον καιρό της εικονομαχίας ένα μικρό μοναστικό κέντρο. Εδώ χτίστηκε και λαμπρός ναός της Παναγίας, η εικόνα της οποίας φυλάσσεται σήμερα στον **Αγ. Χαράλαμπο στις Πλάκες**. Τα ανάγλυφα σχέδια που περιβάλλουν την Παναγία και το Χριστό θαύμασε κι ο **Φώτης Κόντογλου**, όπως διηγείται στα "Ταξείδια" (εκδ. Αθήνα 1928). Απρόσιτη στο φωτογραφικό φακό η εικόνα, η πιο παλιά του νησιού, λόγω του τζαμιού που την καλύπτει, χρονολογείται τον 15ο αιώνα. Κι όπως λέει ο Κόντογλου "δείχγει γερασμένη κι αγέλαστη...". Κι ενώ ο ήλιος βυθίζεται πίσω απ' την κορυφή του Χάλακα, εξακολουθώ να ψάχνω πάνω στη ράχη της μικρής Ακραδιάς, νοερά, τα ερείπια και τα ίχνη του πρώιμου χριστιανισμού στην Μήλο. Αυτό όμως που διακρίνω είναι η λευκή φιγούρα ενός φάρου.

Ο Άγιος Παντοκράτορας: Ένα πανηγύρι στο Μύτακα σε παλαιοχριστιανική ατμόσφαιρα.

Στο δρόμο για τα Πολλώνια, 7 χιλ. περίπου απ' τον Αδάμαντα, συναντάμε στα δεξιά μας, ένα μικρό παλαιό εκκλησάκι αφειδωμένο στον Αγ. Παντοκράτορα. Στις 30 Αγούστου παρακολουθήσαμε ένα σεμνό και συγκινητικό πανηγύρι στη μνήμη του Παντοκράτορα Χριστού, η εικόνα του οποίου βρέθηκε σ' ένα σύμπλεγμα μιας τοφόδους σπηλιάς, απ' το νερό και τον αιθέρη της οποίας χτίστηκε και το εκκλησάκι 200 μ. μακριά απ' το Ναό. Μετά τη λειτουργία και την αρτοκλασία, η εικόνα του Χριστού (αντίγραφο της πρωτότυπης που κλάπηκε πριν χρόνια) μεταφέρεται απ' τους πιστούς στην απέναντι πλευρά του δημόσιου δρόμου, προς τη θάλασσα σε μια περιοχή που τα ανοιχτόχρωμα πετρώματα της ζαχαρόπετρας (περλίτη), της ποξολάντης και του μπετονίτη, δημιουργούν εντυπωσιακά παραθαλάσσια τοπία.

Η πομπή κατευθύνεται στην σπηλιά και κει οι ιερείς ανεβασμένοι σ' ένα φυσικό ύψωμα του χώ-

Το Αυγουστιάτικο αεράκι "χαιδεύει" τα σημαιάκια, λίγο πριν τη λιτάνευση της εικόνας.
Μόνο τα κεριά φωτίζουν τη σεμνή και υποβλητική τελετή, στη σπηλιά, στη μνήμη του Αγίου
Παντοκράτορα.

ρου, και μόνο με το υποβλητικό φως των κεριών, όπως οι πρώτοι χριστιανοί στις κατακόμβες, ψέλνουν μαζί με τους πιπούς, τον ύμνο της ημέρας. Πρόκειται για ένα ψαλμό που μοιάζει μουσικά και έχει τη δομή δημοτικού τραγουδιού. Ο σπίχος αριθμολογικά ξεκινά από το νούμερο 1 ("ένας είναι ο Κύριος"), και "αριθμεῖ" ως το 12 ("12 είναι οι Απόστολοί"), και ξαναεπιτρέφει από το 12 μέχρι το 1 για να αναφωνήσει θριαμβευτικά στο τέλος "Ένας είναι ο Κύριος". Ύστερα η εικόνα θα ξαναγυρίνει στη θέση της και οι προσκυνητές θα γευτούν τη λαδένια και τα πιταράκια. Τρεις μικρές φωτιές σ' ευθεία γραμμή, που συμβολίζουν την Αγία Τριάδα, θα ανάψουν μεσ' τη νύχτα και με πρώτο τον ιερέα, κάπως απ' τις γιορταστικές γιολάντες με τα σημαιάκια, το "πήδημα" των πιωτών θα σημάνει την απομάκρυνση του κακού...

Η σπηλιά στην οποία βρέθηκε η εικόνα θα μείνει σκοτεινή ως του χρόνου. Ως τότε όποιο ζώο θελήσει να την μετατρέψει σε φωλιά του θα πεθάνει. Μόνο τα περιστέρια μπορούν να μπανοβγαίνουν τιτιβίζοντας χαρούμενα σαν ψυχές ή

Πηδώντας τις φωτιές στο πανηγυράκι του Αγ. Παντοκράτορα, οι πιστοί νικούν το κακό.

σαν πνεύματα, έτοι τουλάχιστον λέει η παράδοση.

Ένας είναι ο Κύριος
(Υμνούμεν και ευλογούμεν αυτόν)

Δεύτερη είναι η Παναγιά

Τρίτος ειν ο Πρόδρομος

Τέταρτη τα ευαγγέλια

Πέντε ο χορός των αγγέλων

Έξι εξαπτέρυγα

Εφτά είναι τα μυστήρια

Οχτώ είναι οι ψάλλοντες

Εννέα είναι τα τάγματα

Δέκα είναι οι εντολές

Έντεκα εωθινά

Δώδεκα οι Απόστολοι

ΠΑΡΑΠΟΜΠΗ

(1) Η λέξη είναι σύνθετη από το λατινικό "arcus" που σημαίνει, τόξο, αψίδα και τη λέξη solium που σημαίνει τη βάση (από δω και η σόλα του παπουτσιού).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

ΜΗΛΟΣ, Τα Χριστιανικά μνημεία του Νησιού, Υπουργ. Πολιτισμού. Ταμ. Αρχαιολ. Πόρων & Απαλλοτριώσεων.

